

UDK: 316.6-053.81(049.3)(497.6)"20"
[2:323.1](497.6)"20"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: siječanj 2013.

Aid SMAJIĆ
Fakultet islamskih nauka
Ćemerlina 54, BiH – 71000 Sarajevo
aid90@yahoo.com

ULOGA VJERE U FORMIRANJU STAVA PREMA DRUGOM I DRUKČIJEM: IZMEĐU RELIGIJSKIH IDEALA I BOSANSKOHERCEGOVAČKE STVARNOSTI¹

Sažetak

S obzirom na nemila ratna zbivanja na području Bosne i Hercegovine početkom 90-ih godina prošlog stoljeća, a usporedo s društvenom revitalizacijom religije kod nas i njezine sve izraženije prisutnosti u javnom životu, postavlja se pitanje uloge individualne vjere kao implicitne religioznosti i ličnog iskustva svetog u kontekstu izgradnje miroljubivog suživota s pripadnicima drugih etnoreligijskih zajednica na ovom prostoru. Cilj ovog istraživanja bio je utvrditi koliko i na koji način religiozna ortodoksnost kao osobno uvjerenje u osnovne postulate religijske doktrine i aspekt implicitne religioznosti određuje stav mladih prema, u etnokonfesionalnom smislu, drugom i drukčijem na način manjeg ili većeg prihvaćanja suživota s njima. Analizi zadane teme i prikupljenih podataka pristupa se iz ugla suvremene psihosocijalne teorije i u skladu s naučnom metodologijom empirijskih istraživanja religioznosti. Rezultati bivarijantnih korelacija pokazuju da ortodoksnost – ovisno o kojem se etničkom poduzorku radi – ili nema nikakvih implikacija za ovu vrstu međuetničkog stava ili je jednim dijelom povezana s manjom spremnošću ispitanika da prihvate ponuđene nivoe bliskosti s drugim narodima. Parcijalne korelacije i druge statističke analize pokazuju da razloge zašto religiozna uvjerenja na takav način sudjeluju u formiranju međuetničkog stava treba tražiti u ideološkoj nekonzistentnosti naših mladih vjernika i osjećaju etničke ugroženosti karakterističnom za jedan dio religioznih pojedinaca, što ujedno ukazuje i na pravac u kojem vjerske zajednice trebaju intenzivirati svoje aktivnosti u cilju izgradnje zajedničkog suživota među pripadnicima etnoreligijskih kolektiviteta na ovom prostoru.

Ključne riječi: *religiozna ortodoksnost, prihvaćanje suživota, osjećaj etničke ugroženosti.*

¹ U radu je prezentiran dio podataka i rezultata šireg istraživačkog projekta autora provedenog u okviru izrade doktorske disertacije na temu „Psihosocijalni aspekti religioznosti kao determinante međunacionalne tolerancije“ obranjene na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Tekst je izvorno napisan na bosanskom, ali je zbog objavljivanja u časopisu *Vrhbosnensia*, prošao lekturu hrvatskog jezika.

Uvod

Naučni napredak čovječanstva u vrijeme renesanse i prosvjetiteljstva prvenstveno je značio nov način promišljanja i razumijevanja kozmosa, ali s vremenom i društva i čovjeka u njemu.² U perspektivi nauka je trebala racionalno objasniti prirodne i društvene procese i pojave te demistificirati njihova dotadašnja shvaćanja i alternativne eksplikacije, tako da su gotovo svi utemeljivači modernih društvenih nauka³ s napretkom znanosti predviđali društvenu i kulturološku marginalizaciju religije. Samo rijetki među njima očekivali su značajan povratak vjere na društvenu scenu⁴ kakav smo svjedočili u poslednjih nekoliko decenija, zbog čega su mnogi naposljetku konstatirali da je sekularizacija samo izmjestila *lokalitet* vjerske prisutnosti i djelovanja⁵ i priznali joj enormni kulturno-psihološki potencijal u kontekstu odgoja čovjekove ličnosti i unapređenja međuljudskih odnosa, čije bi kapacitete, posebno u kriznim područjima, u tom smislu bilo poželjno aktivirati.⁶ Ovakav razvoj situacije nije po mnogo čemu zaobišao ni prostore Bosne i Hercegovine i regije.

Kod nas i u svijetu, intelektualci i istraživači različitih disciplinarnih usmjerenja već duži niz godina pokušavaju odgovoriti na pitanje uloge vjere kao subjektivnog doživljaja i osvjedočenja svetog u formiranju stava prema drugom i drukčijem, a za bosanske prilike prvenstveno prema pripadnicima drugih etnoreligijskih zajednica. Na tom tragu, teolozi uglavnom podastiru argumente o principijelnoj tolerantnosti religijskih svjetonazora prema pripadnicima drugih etno-nacionalnih zajednica,⁷ dok sociolozi, psiholozi i religiolozi drugih znanstvenih usmjerenja ipak ostaju prvenstveno zainteresirani za konkretni i objektivni utjecaj žive religijske svijesti i prakse *običnog*

² Steven SHAPIN, *The Scientific Revolution* (Chicago: The University of Chicago Press, 1996.).

³ R. Scott APPLEBY, *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence and Reconciliation* (New York: Rowman & Littlefield Publishers, 2000.); Malcolm HAMILTON, *Sociologija religije: teorijski i uporedni pristup*, prev. Đorđe TRAJKOVIĆ (Beograd: Clio, 2003.).

⁴ Martin RIESEBRODT, „Secularization and the global resurgence of religion“. Rad prezentiran na konferenciji o “The Comparative Social Analysis” održanoj na Univerzitetu u Kaliforniji 9. ožujka, 2000. Preuzet s <http://www.svabhinava.org> (15. 9. 2007.).

⁵ José CASANOVA, *Public Religions in the Modern World* (Chicago: University Chicago Press, 1994.).

⁶ R. S. APPLEBY, *The Ambivalence of the Sacred*.

⁷ Jacob NEUSNER – Bruce CHILTON, ur., *Religious Tolerance in World Religions* (West Conshohocken, Pennsylvania: Templeton Foundation Press, 2008.).

vjernika na njegov stav prema drugom u specifičnom kulturno-psihološkom kontekstu i okruženju.⁸ Takva vrsta interesa za vjeru uglavnom je karakteristična i za nevladin sektor, čiji jedan njegov dio u BiH u kontekstu prisutnosti vjeronauka u javnim školama ozbiljno postavlja pitanje načina na koji vjersko obrazovanje transformira ličnost mladih naraštaja.⁹

Povratak bosanskohercegovačkog čovjeka vjeri u periodu prije i nakon rata, i u trenutku kada dobronamjerni Bosanci i Hercegovci tragaju za mehanizmima obnove svedrštvene solidarnosti i pomirenja, iznova aktualizira pitanje integracijskih potencijala religije i religioznosti u složenim međuetničkim i konfesionalnim odnosima na ovom području. U tom smislu, nadati se je da će dijalog između teologije, nauke i svih dobronamjernih društvenih aktivista iznjedriti korisne naputke za sve one koji u vjeri traže mir i spas za napaćenog bosanskog čovjeka i rješenje njegovih svakodnevnih problema.

1. Stav vjernika prema drugom i drukčijem između vizure religije i socijalno-psihološke nauke

Teolozi kada govore o načinu na koji bi se iskreni kršćanin odnosno musliman trebao odnositi prema drugom i drukčijem općenito su skloni, naravno s punim pravom, konstatirati da su i islam i kršćanstvo u suštini miroljubive religije, koje u svojem svjetonazoru promoviraju ideju ljubavi, dobročinstva i suživota prema čovjeku općenito, a posebno prema sljedbenicima monoteističkih religija, te da su slučajevi drukčijeg samo odraz čovjekove sklonosti da podleagne grijehu i svojim ponašanjem iskrivi izvorno učenje vjere koju slijedi.¹⁰ I uistinu, i kršćanstvo i islam u

⁸ Ismet DIZDAREVIĆ, „Psiho-socijalni preduvjeti razvijanja tolerancije različitosti u multinacionalnim sredinama putem medija“, *Glasnik Rijaset* 61 (3-4, 5-6) (1999.), 213-221, 417-425; William Scott GREEN, „The ‘What’ and ‘why’ of religious toleration“, Jacob NEUSNER – Bruce CHILTON, ur., *Religious Tolerance in World Religions* (West Conshohocken, Pennsylvania: Templeton Foundation Press, 2008.), 3-11.

⁹ Dženana TRBIĆ, ur., *Education in Bosnia and Herzegovina: What Do We Teach our Children? Review of the Contents of the ‘National Group of Subjects’ Textbooks* (Sarajevo: Open Society Fund B&H, 2007.); Dženana TRBIĆ - Snježana KOJIĆ-HASANAGIĆ, *Education in Bosnia and Herzegovina: What do we teach our children? Surveying Attitudes of Students and Parents about Values in Curricula and Textbooks in Primary and Secondary Schools in B&H* (Sarajevo: Open Society Fund B&H, 2007.).

¹⁰ Vidi npr., Jakov JUKIĆ, „Rat i protiv-rat u monoteističkim religijama“, *Obnovljeni život* 49 (1994.), 361-384; Ahmed ALIBAŠIĆ, „Mjesto za druge u islamu“, Samir BEGLEROVIĆ, ur., *Mjesto za drugog u našoj vjeri i životu*, 2 sv. (Sarajevo: ABRAHAM – Udruženje za međureligijski mirotvorni rad, 2005.), 1:136-173; Samir BEGLEROVIĆ, ur., *Mjesto za drugog u našoj vjeri i životu*, 2 sv. (Sarajevo: ABRAHAM – Udruženje za međureligijski mirotvorni rad, 2005.).

tom smislu nastoje pojedinca odgojiti na duhovno-psihološkoj razini njegova bića te je svaki psihološko-bihevioralni izraz netolerantnosti stran izvornim učenjima tih religija. U duhu kršćanskog učenja o ljubavi prema čovjeku poznati filozof T. S. Elliot ističe da „pravi kršćanin ne želi da bude trpljen“¹¹ na način da ga se podnosi uz neodobravanje i nedopadanje, nego želi biti poštovan i voljen. Slično se može kazati i za muslimana što se klanja Bogu kojeg nastoji spoznati i približiti Mu se preko Njegovih lijepih imena *el-Wedūd* (Pun ljubavi), *er-Rahmān* (Svemilosni) i *el-Halīm* (Blagi), i to tako što će u granicama svoje čovječnosti internalizirati ova svojstva, pri čemu bi proizvoljna netrpeljivost prema drugom bila svojevrsna nepravda prema vlastitoj prirodi i, uvjetno kazano, prema samome Bogu. Ako tome dodamo društveni, simbolički i organizacijski potencijal kojim vjerske institucije obično raspolažu, onda je potpuno razumljivo zašto sociolozi i religiolozi¹² opetovano skreću pažnju na mogućnost i značaj angažiranja *duhovnog kapitala* u kontekstu afirmacije tolerancije ali i drugih vrijednosti moderne demokracije.

U skladu s filozofskim i metodološkim aksiomima njihovih referentnih naučnih disciplina, za „svjetovne učenjake“ religije i religioznosti, na drugoj strani, tek na sistematski način prikupljeni iskustveni podaci, a ne miroljubiva poruka svetih tekstova, predstavljaju dovoljnu osnovu za generaliziranje o etničkim stavovima i ponašanju religiozne osobe. Zbog toga u sagledavanju načina na koji vjera oblikuje stav religioznog pojedinca prema relevantnim vanjskim grupama društvene nauke nisu toliko zainteresirane za religiju kao specifičan sistem vjerovanja, obreda, simbola i vrijednosti koliko za implicitnu religioznost kao osebujan modalitet osobnog iskustva i osvjedočenja religije od strane pojedinca. U tom smislu, uloga osobne vjere u formiranju stava i ponašanja religioznog pojedinca prema drugom i drukčijem predmet je posebnog interesa psihologa još od prvih dana moderne psihologije,¹³ a njihov interes za tu temu značajno je intenziviran pisanjem i istraživanjima američkog personologa Gordona Allporta¹⁴

11 Prema Maurice CRANSTON, „Toleration“, ur. Donald M. BORCHERT, *Encyclopedia of Philosophy*, sv. 9 (New York: Thomson Gale, 2006.), 507.

12 Vidi: Peter L. BERGER – Robert W. HEFNER, „Spiritual Capital in Comparative Perspective“, <http://www.spiritualcapitalresearchprogram.com/pdf/Berger.pdf>.

13 Vidi: William JAMES, *The Varieties of Religious Experience* (New York: Penguin Books, [1902.] 1987.); Theodor W. ADORNO i dr., *The Authoritarian Personality* (New York: Harper & Row, 1950.).

14 Gordon Willard ALLPORT, *The Individual and His Religion: A Psychological Interpretation* (New York: The Macmillan Company, 1962.).

60-ih godina prošloga stoljeća. Njegove opservacije u pogledu odnosa vjernika u tom kontekstu dobrim dijelom sažimaju i dileme današnje nauke u svijetu i kod nas u vezi s etničkom, vjerskom i rasnom tolerancijom religiozne osobe,¹⁵ a tiču se – kako će Allport ustvrditi – *paradoksalne spoznaje* da vjera stvara ali i rastvara predrasude.¹⁶

Pregled postojeće naučne literature upućuje na zaključak da se psihosocijalna eksplikacija načina na koji individualna vjera oblikuje *značajne* međugrupne odnose uglavnom kreće unutar tri teorijska modela: *individualne razlike, intergrupna analiza*¹⁷ i *medijatorski uticaj vanjskih faktora*.¹⁸ Za teoretičare prvog usmjerenja odnos religioznog pojedinca prema relevantnim vanjskim grupama treba razumijevati u svjetlu specifičnih religijskih orijentacija karakterističnih za netolerantne, a religiozne pojedince. U tom smislu, predrasude i stereotipi, te općenito animozitet prema drugom osobina su samo određenih kategorija vjernika.¹⁹ Izvor društvene netrpeljivosti prema ovom modelu nije u religiji kao takvoj, nego u modalitetu religioznog doživljaja kod vjernika.

Ovo personološko tumačenje tolerantnosti religioznih pojedinaca na tragu je decenijama pa i stoljećima starom dualnom razumijevanju religioznog iskustva na način jasnog diferenciranja između

15 Lee A. KIRKPATRICK, „Fundamentalism, Christian orthodoxy and intrinsic orientation as predictors of discriminatory attitudes“, *Journal for the Scientific Study of Religion* 32 (1993.), 256-268; Leak i Randall, prema Robert M. KUNOVICH – Randy HODSON, „Conflict, religious identity and ethnic intolerance in Croatia“, *Social Forces* 78 (1999.), 643-674; Srđan VRCAN, *Vjera u vrtlozima tranzicije* (Split: Glas Dalmacije, 2001.); Dinka ČORKALO – Željka KAMENOV, *Nacionalni identitet i međunacionalna tolerancija: izvještaj s 8.-me ljetne psihologijske škole* (Jastrebarsko: Naklada Slap, 1999.).

16 G. W. ALLPORT, *The Individual and His Religion*.

17 Lynne M. JACKSON – Bruce HUNSBERGER, „An Intergroup perspective on religion and prejudice“, *Journal for the Scientific Study of Religion* 38 (1999.), 509-523.

18 Brian LAYTHE – Deborah G. FINKEL – Lee A. KIRKPATRICK, „Predicting prejudice from religious fundamentalism and right-wing authoritarianism: a multiple regression approach“, *Journal for the Scientific Study of Religion* 40 (2001.), 1-10; Antonio DRAGUN, „Hrvati u Federaciji BiH: Povezanost suživotu i opraštanja s individualnom religioznošću i društveno-političkim stavovima“, *Revija za sociologiju* 37 (2006.), 165-180; Ian HANSEN – Ara NORENZAYAN, „Between Yang and Yin and heaven and hell: untagling the complex relationship between religion and intolerance“, ur. P. McNAMARA, *Where God and Science Meet: How Brain and Evolutionary Studies Alter Our Understanding of Religion*, sv. 3 (Westport, CT: Praeger Publishers, 2006.), 187-211.

19 L. M. JACKSON – B. HUNSBERGER, „An Intergroup perspective on religion and prejudice“.

autentičnog subjektivnog doživljaja Božje sveprisutnosti i subjektivnog oživotvorenja tog osjećaja na misaonom, emocionalnom i djelatnom nivou ličnosti, na jednoj strani, te pasivnog i nereflektivnog usvajanja religijskog identiteta i selektivnog prakticanja vjere, na drugoj. Primjeri ovakva nijansiranja religioznog iskustva u kontekstu odnosa prema drugom čovjeku mogu se naći kod Williama Jamesa, Maxa Webera, Adorna, Sperbera i mnogih drugih.²⁰ Ono će svoju kulminaciju doživjeti u pisanjima i istraživanjima Gordona Allporta 60-ih godina prošlog stoljeća s pojmovima intrinzične i ekstrinzične religiozne motivacije,²¹ pri čemu je kod prve – karakteristične za tolerantne vjernike – osnovni motiv sâma vjera, a kod druge – koja se u empirijskim istraživanjima sociologa i psihologa obično povezuje s društvenom isključivošću – ovosvjetski ciljevi i koristi na intrapsihičkoj i interpersonalnoj razini.²² Danas su ovakve teorije i istraživanja religijski motivirane isključivosti u akademskim krugovima poznate kao „studije o religioznim tipovima“,²³ a njihovu su pojmovnom repertoaru u međuvremenu pridodani konstrukti religiozne ortodoksnosti i fundamentalizma,²⁴ pri čemu se prvi spominje kao negativni, a drugi kao pozitivni korelat predrasuda i stereotipa.

Decenijama prikupljani empirijski podaci veoma često nisu podržavali objašnjenje društvene isključivosti kod vjernika po principu individualnih razlika u njihovu osvjedočenju vjere²⁵ pa se alternativna i po mnogima valjanija eksplikacija ovog fenomena sve više vidjela u *modelu međugrupne analize*.²⁶ U tom se teorijskom pristupu naglašava da religi-

20 Vidi: William JAMES, *The Varieties of Religious Experience*; Max WEBER, *The Theory of Social and Economic Organization* (Glencoe, ILL: Free Press, 1947.); Theodor W. ADORNO i dr., *The Authoritarian Personality*; Dan SPERBER, *Explaining Culture: A Naturalistic Approach* (London: Blackwell, 1996.).

21 Bernard SPILKA i dr., *The Psychology of Religion: An Empirical Approach* (New York: Guilford Press, 2003.).

22 G. W. ALLPORT, *The Individual and His Religion*.

23 I. HANSEN – A. NORENZAYAN, „Between Yang and Yin and heaven and hell“.

24 Bob ALTMAYER – Bruce HUNSBERGER, „Authoritarianism, religious fundamentalism, quest, and prejudice“, *International Journal for the Psychology of Religion* 2 (1992.), 113-133; Bruce HUNSBERGER, „Religion and prejudice: the role of religious fundamentalism, quest and right-wing authoritarianism“, *Journal of Social Issues* 51 (1995.), 113-140; B. LAYTHE – D. G. FINKEL – L. A. KIRKPATRICK, „Predicting prejudice from religious fundamentalism and right-wing authoritarianism“.

25 Michael J. DONAHUE, „Intrinsic and extrinsic religiousness: review and meta-analysis“, *Journal of Personality and Social Psychology* 48 (1985.), 400-419; B. HUNSBERGER, „Religion and prejudice“, 113-140.

26 Christopher T. BURRIS – Lynne M. JACKSON, „Social identity and the true believer: Responses to threatened self-stereotypes among the intrinsically religious“, *British Journal of Social Psychology* 39 (2000.), 257-278.

ja kao sistem vjerovanja i obreda čovjeka stavlja u specifičan odnos ne samo prema Bogu nego i prema drugom čovjeku te u tom smislu predstavlja jedan od osnovnih principa društvenog identiteta kod pojedinca, značajnih integracijskih ali i mogućih dezintegracijskih potencijala kada su interpersonalni i međugrupni odnosi u pitanju. Svijest o vlastitoj vjerskoj pripadnosti i emocionalna vezanost uz svoju zajednicu, pogotovo u okolnostima kada okruženje potiče međugrupnu komparaciju i/ili čak rivalstvo po principu konfesije, na intrapsihičkoj razini religioznog čovjeka lako, gotovo automatski aktivira i pokreće kognitivne i emocionalne procese prisutne u svim međugrupnim odnosima, a koji se tiču socijalne percepcije i kategorizacije po – u ovom slučaju – principu vjeroispovijedi, usporedbe vlastite s relevantnim vanjskim grupama, konformiranja s vlastitom zajednicom, osjećaja međukonfesionalnog rivalstva i ugroženosti, favoriziranja „subraće“, a u ekstremnim slučajevima, etnocentrizam, stereotipiziranje vanjske grupe, distanciranje od drugih i njihovo diskriminiranje.²⁷ U najkraćem, za teoretičare ovog konceptualnog usmjerenja u razumijevanju međureligijskih i etničkih stavova religioznih pojedinaca religija je u svijesti običnog čovjeka prvenstveno prisutna na način osjećaja pripadnosti specifičnoj zajednici vjernika te kao princip društvene partikularizacije, što njegov odnos prema relevantnim vanjskim grupama oblikuje u skladu s već utvrđenim psihosocijalnim konstantama unutargrupne i međugrupne interakcije.

U trećem, tzv. *medijatorskom* teorijskom modelu naglašava se činjenica da je psihički život osobe iznimno složen zbog čega je u razumijevanju povezanosti između religioznosti i stava prema drugom i drukčijem na intrapsihičkoj razini vjernika nužno uvažiti utjecaj trećih, u empirijskom smislu bliskih i za predmetnu interakciju relevantnih psihičkih struktura.²⁸ S obzirom na nedavna ratna zbivanja u Bosni i Hercegovini i njezine društveno-političke specifičnosti u postdejtonskom periodu, a u okolnostima gdje je kod bosanskohercegovačkog čovjeka došlo gotovo do općeg preklapanja vjerskog s etničkim identitetom, domaći i istraživači u regiji te su „medijatorske“ funkcije uglavnom vidjeli u specifičnim oblicima etnonacionalne vezanosti, a prvenstveno u etnocentrizmu odnosno osjećaju etnokonfesionalne

27 Peter HERRIOT, *Religious Fundamentalism and Social Identity* (London: Routledge, 2007.).

28 Bob ALTMAYER – Bruce HUNSBERGER, „Authoritarianism, religious fundamentalism, quest, and prejudice“, 113-133; Linda WYLIE – James FOREST, „Religious fundamentalism, right wing authoritarianism and prejudice“, *Psychological Reports* 71 (1992.), 1291-1298.

ugroženosti.²⁹ Vjernik, naime, uz religiju sa subratom u vjeri često sudjeluje i drugim zajedničkim kolektivitetima čiji nekada čisto interesni i prizemni principi funkcioniranja mogu neutralizirati i ugroziti integracijske potencijale duhovnosti u kontekstu afirmiranja svedruštvene solidarnosti. Za mnoge upravo je to faktor koji sputava religioznost naših vjernika u momentu konkretnog svjedočenja načela humanosti svoje vjere u kontekstu odnosa prema pripadnicima relevantnih vanjskih etnoreligijskih zajednica.

S obzirom na to da mnogi istraživači, kao što smo kazali, religioznu ortodoksnost kao aspekt implicitne religioznosti dovode u vezu s izražajnijim prihvaćanjem pripadnika drugih rasnih i etničkih grupa, osnovni cilj u ovom istraživanju bio je utvrditi na koji su način religijska uvjerenja povezana s prihvaćanjem suživota s pripadnicima drugih etnokonfesionalnih zajednica kod mladih u Bosni i Hercegovini te u tom smislu ponuditi naznake koliko i kako individualna vjera kod nas oblikuje stav religioznog pojedinca prema drugom i drukčijem, kao i kakva je uloga osjećaja etničke ugroženosti u tom kontekstu. U tu svrhu i usporedo s tim, htjelo se također utvrditi opće karakteristike religiozne ortodoksnosti, prihvaćanja suživota s pripadnicima drugih etnoreligijskih zajednica u zemlji i doživljaja etničke ugroženosti kod naših ispitanika.

2. Metoda

Istraživanje je provedeno na uzorku od 615 ispitanika hrvatske, srpske i bošnjačke nacionalnosti. Karakteristike ispitanika s obzirom na spol, dob i nacionalnost, prikazane su u tablici 5.1.1.

Tablica 5.1.1. Prikaz ispitanika prema sociodemografskim karakteristikama

Univerzitet	N	Etnička pripadnost	N	Spol	N	Mjesto odrastanja	N
Banja Luka	189	Srbi	188	Muški	209	Selo	181
Mostar	229	Hrvati	237	Ženski	400	Manji grad	162
Sarajevo	197	Bošnjaci	180	Bez podatka	6	Grad srednje veličine	105
		Ostali	11			Veliki grad	160
						Bez podatka	7
Ukupno	615		615		615		615

²⁹ A. DRAGUN, „Hrvati u Federaciji BiH“, 165-180.

Kao što se može vidjeti iz prikazanih podataka, uzorak se sastoji od 189 studenata i studentica s Univerziteta u Banja Luci, 229 sa Sveučilišta u Mostaru i 197 s Univerziteta u Sarajevu, pri čemu su njih 188 Srbi, 237 Hrvati, 180 Bošnjaci, dok se njih 11 izjasnilo kao pripadnici neke druge nacionalnosti. Uzorak se sastoji od 209 mladića i 400 djevojaka, s tim da 6 ispitanika nije odgovorilo na ovo pitanje. Njih 181 je odraslo na selu, 162 u manjem gradu (između 5000 i 10 000 stanovnika), 105 gradu srednje veličine (između 10 000 i 50 000 stanovnika), a 160 u većem gradu (preko 50 000 stanovnika), dok 7 sudionika nije dalo ovaj podatak. Prosječna dob ispitanika iznosi $M=19,57$ ($SD=1,74$).

Za dio istraživanja koji je prikazan u ovom radu korišten je upitnik koji se sastojao od sociodemografskih podataka te skala religijske ortodoksnosti, prihvaćanja suživota i percipirane etničke ugroženosti. Pri koncipiranju skala religijske ortodoksnosti, ali i prihvaćanja suživota, uvažena su temeljna načela kršćanskog i islamskog učenja, a psihometrijske karakteristike korištenih skala su provjerene adekvatnim statističkim postupcima.

Upitnik o socio-demografskim karakteristikama sastoji se od uobičajenih pitanja vezanih uz spol, etničku pripadnost, vjeroispovijed te veličinu mjesta u kojem je ispitanik odrastao.

U svrhu procjene mjere u kojoj ispitanici prihvaćaju osnovne postulate religijske doktrine u kršćanstvu odnosno islamu, korištena je prilagođena *Skala religijske ortodoksnosti*, koja se sastoji od pet tvrdnji. Od ispitanika se tražilo da izraze stupanj svojeg slaganja s navedenim tvrdnjama, pri čemu veći rezultat odražava veće prihvaćanje osnovnih načela religije s kojom se pojedinac identificira. Koeficijent unutarne konzistencije skale iznosi $\alpha = .87$.

Skala prihvaćanja suživota načinjena je po uzoru na Bogardusovu skalu (1933.),³⁰ socijalne distance i namijenjena je ispitivanju sudionicima prihvatljivog stupnja bliskosti s pripadnicima druge etnokonfesionalne zajednice. Skala se među istraživačima obično koristi kao indirektna mjera tolerantnosti prema ciljnoj grupi i sastoji se od četiri čestice, pri čemu svaka predstavlja jedan stupanj bliskosti, uključujući 1. da živi (s pripadnicima određenog naroda) u istoj državi, 2. da živi (s pripadnicima određenog naroda) u istoj ulici, 3. da radi na poslu zajedno (s pripadnicima određenog naroda) i 4. da bude prijatelj (s pripadnicima određenog naroda). Za potrebe ovog rada uo-

³⁰ Prema: Dinka ČORKALO – Željka KAMENOV, *Nacionalni identitet i međunacionalna tolerancija*.

bičajene čestice *intimne bliskosti* tipa „da stupi u rodbinsku vezu (s pripadnicima određenog naroda)“ ili „da stupi u brak (s pripadnikom/com određenog naroda)“ nisu uključene u analizu s obzirom na to da one prema nekim autorima³¹ i ne predstavljaju valjane pokazatelje netolerantnih stavova. Koeficijent unutarnje konzistencije skale dobiven u ciljnom istraživanju iznosi $\alpha = .91$.

Skala percipirane etničke ugroženosti preuzeta je od Šrama³² i namijenjena je ispitivanju izraženosti osjećaja etničke ugroženosti kao jedne od tendencija karakterističnih za etnocentrizam, s tim da je sadržaj izvornih čestica djelomično prilagođen potrebama našeg istraživanja. Koeficijent unutarnje konzistencije dobiven u istraživanju iznosi $\alpha = .65$.

Sve skale primijenjene u istraživanju su Likertova tipa s rasponom od 1 (uopće se ne slažem) do 5 (potpuno se slažem), a ispitanici su tokom istraživanja izražavali stupanj svojeg slaganja s predloženim tvrdnjama. Ukupan rezultat na pojedinačnim skalama predložen je kao aritmetička sredina odgovora na sve tvrdnje tako da se teorijski raspon kreće od 1 do 5. Visok rezultat upućuje na izraženu religijsku ortodoksnost odnosno prihvaćanje suživota s pripadnicima određene etničke zajednice i osjećaj etničke ugroženosti.

Istraživanje je obavljeno u ožujku 2009. godine na Univerzitetu u Sarajevu, Univerzitetu u Banja Luci i Sveučilištu u Mostaru. Kako se prigodni uzorak sastojao od pripadnika tri većinska naroda u BiH, to je i mjerni instrumentarij konstruiran u tri jezične varijante (srpski, hrvatski i bosanski), a u česticama skale religijske ortodoksnosti uvažene su specifičnosti referentnih vjerskih svjetonazora (pravoslavlje, katoličanstvo i islam). U obradi prikupljenih podataka korišten je SPSS, verzija 17.0.

3. Rezultati

Prije glavnih analiza osvrnut ćemo se na deskriptivne statističke vrijednosti svih varijabli korištenih u istraživanju, a onda ćemo dati prikaz glavnih statističkih analiza i rasprava kojima ćemo pokušati

³¹ Nenad HAVELKA – Bora KUZMANOVIĆ – Dragan POPADIĆ, *Metode i tehnike socijalno-psiholoških istraživanja* (Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, 1998.).

³² Zlatko ŠRAM, „Dimenzije etnocentrizma i nacionalna pripadnost“, *Društvena istraživanja* 11 (2002.), 1-22; Zlatko ŠRAM, „Etnocentrizam, autoritarne tendencije i religioznost: relacije na uzorku zagrebačkih studenata“, *Migracijske i etničke teme* 24 (2008.), 49-66.

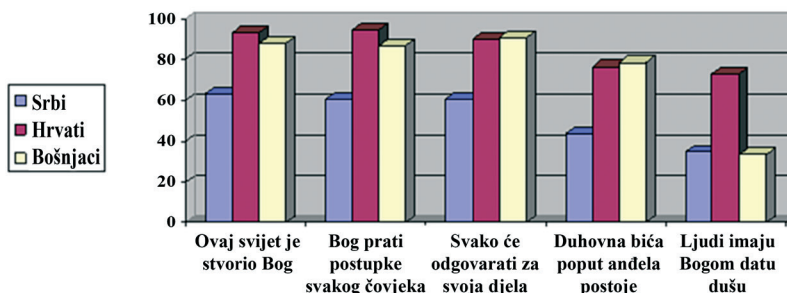
dati odgovor na postavljene ciljeve istraživanja. Deskriptivne statističke vrijednosti za skale ortodoksniosti, osjećaja etničke ugroženosti i prihvaćanja suživota za sve su tri nacionalnosti izračunate odvojeno, a dobivene vrijednosti su prikazane u tablici 4.1.

Tablica 4.1. Religijska ortodoksniost, prihvaćanje suživota, osjećaj etničke ugroženosti i etnička pripadnost ispitanika

Varijabla	Etnička pripadnost	N	M	SD
Religijska ortodoksniost	Srbi	188	3,54	1,11
	Hrvati	237	4,50	0,69
	Bošnjaci	180	4,23	0,75
Prihvaćanje suživota	Srbi	188	4,08	0,94
	Hrvati	237	3,83	0,91
	Bošnjaci	180	4,25	0,82
Osjećaj etničke ugroženosti	Srbi	188	2,60	0,81
	Hrvati	237	2,84	0,79
	Bošnjaci	180	2,47	0,82

Kao što se može vidjeti u prikazanim deskriptivnim vrijednostima, aritmetička sredina za varijablu religijske ortodoksniosti za Srbe u našem uzorku iznosi $M=3,54$ ($SD=1,11$), za Hrvate $M=4,50$ ($SD=0,69$), a za Bošnjake $M=4,23$ ($SD=0,75$). Ti rezultati ukazuju da se u prosjeku radi o relativno religioznim pojedincima, pogotovo u slučaju hrvatskih i bošnjačkih ispitanika, i barem kada se radi o vjerovanju u temeljna doktrinarna načela referentne religije. Ovdje prikazani rezultati bit će jasniji kada sagledamo postotak onih koji se slažu s tvrdnjama ponuđenih u okviru ispitivanja religijske ortodoksniosti, a što je ponuđeno u grafikonu 4.2.

Grafikon 4.2. Religijska ortodoksniost prema pojedinačnim česticama

Da je „Bog stvorio ovaj svijet“ vjeruje 63,5% srpskih odnosno 93,2% hrvatskih i 88,2% bošnjačkih ispitanika u našem uzorku, a njih 60,5% odnosno 94,5% i 86,5% je uvjerenja da „Bog prati postupke svakog čovjeka“. Na tvrdnju da će „Svaka osoba odgovarati za svoja djela na sudnjemu danu“ potvrdno je odgovorilo 60,5% među srpskim, 89,8% hrvatskim a 90,8% bošnjačkim ispitanicima, dok je njih 43,7% odnosno 76,7% i 78,6% potvrdno odgovorilo na pitanje da „Duhovna bića poput anđela / meleka postoje“. Interesantno je da se s tvrdnjom da „Ljudi posjeduju Bogom danu besmrtnu dušu“ slaže 73,3% Hrvata u našem istraživanju, ali samo 34,5% Srba i 33,4% Bošnjaka.

Tablica 4.3. Prihvaćenost pojedinih naroda prema ponuđenim odnosima

Ponuđeni odnosi	Nacionalnost ispitanika	Nacionalnost drugog naroda	Postotak (%) prihvaćenosti
Pristao bih živjeti u istoj državi	Srbi	Hrvati	68,9
		Bošnjaci	69,8
	Hrvati	Srbi	61,7
		Bošnjaci	62,3
	Bošnjaci	Srbi	75,2
		Hrvati	81,3
Pristao bih živjeti u istoj ulici	Srbi	Hrvati	77,8
		Bošnjaci	74,8
	Hrvati	Srbi	62,5
		Bošnjaci	56,4
	Bošnjaci	Srbi	76,9
		Hrvati	80,7
Pristao bih raditi zajedno na poslu	Srbi	Hrvati	73,1
		Bošnjaci	77,4
	Hrvati	Srbi	72,5
		Bošnjaci	55,3
	Bošnjaci	Srbi	79,7
		Hrvati	78,5
Pristao bih biti prijatelj	Srbi	Hrvati	81,0
		Bošnjaci	85,2
	Hrvati	Srbi	77,2
		Bošnjaci	68,8
	Bošnjaci	Srbi	80,2
		Hrvati	91,4

Kada je riječ o prihvaćanju suživota s pripadnicima drugih većinskih naroda u Bosni i Hercegovini kao pokazatelju tolerantnosti (vidjeti tablicu 4.1.), prosječna vrijednost za srpski poduzorak iznosi $M=4,08$ ($SD=0,94$), za hrvatski $M=3,83$ ($SD=0,91$) a za bošnjački $M=4,25$ ($SD=0,82$), što ukazuje na spremnost većine ispitanika, pogotovo među Srbima i Bošnjacima u našem uzorku, da prihvate ponuđene nivoe bliskosti s drugim etničkim zajednicama. U tablici 4.3. dan je detaljan pregled prihvaćenosti pojedinih naroda prema ponuđenim odnosima koji prilično nedvosmisleno potvrđuje ovakav zaključak.

Konačno, prema rezultatima za varijablu osjećaja etničke ugroženosti, a koji su prikazani u tablici 4.1., prosječna vrijednost za ispitanike srpske nacionalnosti je $M=2,60$ ($SD=0,81$), hrvatske $M=2,84$ ($SD=0,79$) i bošnjačke $M=2,47$ ($SD=0,82$), što sugerira da kod naših ispitanika nije izražen doživljaj da je vlastita etnička zajednica ugrožena od strane drugih većinskih naroda.

Kako bismo utvrdili obrazac međusobne povezanosti ispitivanih varijabli te tako pokušali sagledati ulogu religijskih uvjerenja u oblikovanju ove vrste stava religiozne osobe prema drugom i drukčijem, proveli smo statistički postupak bivarijantne korelacije za svaki etnički poduzorak odvojeno. Kao što se može vidjeti iz tablice 4.4. ispitivane varijable kod sva tri etnička poduzorka pokazuju isti obrazac interkorelacija, s tim da kod nekih on jest statistički značajan, a kod drugih nije. Religiozna ortodoksnost je negativni korelat prihvaćanja suživota i kod Srba ($r = -.292$, $p < .01$), i Hrvata ($r = -.207$, $p < .01$) i Bošnjaka ($r = -.065$, $p > .05$) u našem uzorku, s tim da se kod prva dva poduzorka radi o statistički značajnoj povezanosti, a kod trećeg ne. Na drugoj je strani uvjerenost u temeljna načela svoje vjere u pozitivnoj korelaciji s osjećajem etničke ugroženosti kod srpskih ($r = .350$, $p < .01$), hrvatskih ($r = .231$, $p < .01$) i bošnjačkih ($r = .105$, $p > .05$) ispitanika, s tim da je ova povezanost statistički značajna samo kod Srba i Hrvata u našem uzorku. Očekivano osjećaj etničke ugroženosti je statistički značajan negativan korelat kod sva tri nacionalna poduzorka (Srbi $r = -.654$, Hrvati $r = -.648$, Bošnjaci $r = -.627$, $p < .01$ za sve korelacije).

Tablica 4.4. Matrica bivarijantnih interkorelacija ispitivanih varijabli

Srpski ispitanici		Ortodoksnost	Prihvatanje suživota
	Prihvatanje suživota	-.292**	
	Osjećaj ugroženosti	.350**	-.654**
Hrvatski ispitanici		Ortodoksnost	Prihvatanje suživota
	Prihvatanje suživota	-.207**	
	Osjećaj ugroženosti	.231**	-.648**
Bošnjački ispitanici		Ortodoksnost	Prihvatanje suživota
	Prihvatanje suživota	-.065	
	Osjećaj ugroženosti	.105	-.627**

** p < .01 * p < .05

U skladu s preporukama statističara,³³ pri provjeri uloge osjećaja etničke ugroženosti u kontekstu međuetničkih stavova religioznih pojedinaca odnosno njezina medijatorskog utjecaja na povezanost religiozne ortodoksnosti i prihvatanja suživota koristili smo postupak parcijalne korelacije za sva tri etnička poduzorka odvojeno. Kao što se može vidjeti iz tablice 4.5., u okolnostima kada statistički kontroliramo osjećaj etničke ugroženosti, vrijednosti parcijalnih korelacija ortodoksnosti i prihvatanja suživota prestaju biti statistički značajne kod srpskih i hrvatskih ispitanika u našem uzorku, pri čemu se kod sva tri etnička poduzorka ona približava nultoj točki koja označava odsutnost bilo kakve povezanosti.

Tablica 4.5. Parcijalna korelacija ortodoksnosti i prihvatanja suživota

Srpski ispitanici		Ortodoksnost
	Prihvatanje	-.089
Hrvatski ispitanici		Ortodoksnost
	Prihvatanje	-.077
Bošnjački ispitanici		Ortodoksnost
	Prihvatanje	-.001

** p < .01 * p < .05

³³ Samuel B. GREEN – Neil J. SALKIND, *Using SPSS for Windows and Macintosh: Analyzing and Understanding Data* (New Jersey: Pearson Prentice Hall, ⁵2008.).

Uz pomoć iste statističke procedure provjerili smo da li religijska uvjerenja ispitanika imaju ikakav utjecaj na povezanost osjećaja etničke ugroženosti i prihvaćanja suživota s drugim konstitutivnim narodima. Rezultati te parcijalne korelacije, gdje smo statistički kontrolirali varijablu religiozne ortodoksnosti, prikazani su u tablici 4.6. i oni pokazuju da ni kod jednog etničkog poduzorka nije došlo do promjene u negativnom predznaku koeficijenta korelacije za varijable osjećaja ugroženosti i prihvaćanja suživota, te da su promjene u smislu smanjenja intenziteta ove statistički značajne negativne povezanosti male ili gotovo neznatne. Tako je uslijed kontroliranja kod srpskih ispitanika koeficijent korelacije s $r = -.654$ spao na $r = -.615$, kod hrvatskih s $r = -.648$ na $r = -.631$, i kod bošnjačkih s $r = -.627$ na $r = -.625$ ($p < .01$ za sve korelacije).

Tablica 4.6. Parcijalna korelacija osjećaja etničke ugroženosti i prihvaćanja suživota

Srpski ispitanici		Osjećaj etničke ugroženosti
	Prihvaćanje suživota	-.615**
Hrvatski ispitanici		Osjećaj etničke ugroženosti
	Prihvaćanje suživota	-.631**
Bošnjački ispitanici		Osjećaj etničke ugroženosti
	Prihvaćanje suživota	-.625**
** $p < .01$ * $p < .05$		

4. Rasprava i zaključci

U kontekstu rasprave o ulozi vjere u formiranju stava prema drugom i drukčijem, odnosno pripadnicima drugih etnoreligijskih zajednica u BiH, iluzorno bi bilo očekivati visok nivo međuetničke svijesti, solidarnosti i tolerantnosti u ime religije od pojedinca koji nije čvrsto uvjeren u osnovna načela referentnog religijskog svjetonazora te svoju vjeru ne osjeća i ne živi u njezinoj punini. U okolnostima kakve su naše u Bosni i Hercegovini, postratne i u znaku svakodnevnih sebičnih političkih trvenja u ime navodne zaštite vlastitih etnoreligijskih identiteta i interesa, samo jaka i integralna religioznost može u ličnosti pojedinca aktivirati humane i sveintegracijske potencijale duhovnosti inače sadržane u kršćanskim i islamskim načelima ljubavi, dobrote i pravednosti prema drugom i drukčijem neuvjetovane pripadanjem vlastitom kolektivitetu. Čak i tada, kao što svjedoče lična priznanja

velikana duhovnosti i humanosti, iskreni vjernik može biti doveden u kušnju da doživljava nepravdno ugnjetavanje, egzistencijalne ugroženosti i straha – nekada realan i opravdan – ovlada njegovim bićem i postupcima te tako dovede u pitanje njegovu vjeru i posvećenost idealima miroljubivosti i suživota vlastite religije. Na to nas podsjećaju i riječi Aleana Boseka, kršćanskog dostojanstvenika i vođe Afrikanaca iz Južne Afrike, izrečene u vrijeme otvorene rasne diskriminacije i aparthejda u ovoj zemlji, gdje on opisujući okrutnost s kojom su ugušeni svi nenasilni pokušaji crnaca da ostvare svoja prava u ovoj afričkoj zemlji kaže:

„Ovo je situacija građanskog rata“ u kojoj „su svi naponi da se nešto učini gotovo u krvi ugušeni... Dakle možete vidjeti da nenasilna sredstva ne donose rezultate, barem ne onu vrstu rezultata koji čovjeku donose nadu, i ljudi to vide, tako da je i sama filozofija nenasilja, koja inače može dati ogroman doprinos humanom i miroljubivom društvu, postala saveznik tiranina. Zabrinut sam zbog toga zato što je i moja posvećenost nenasilju ovdje dovedena u pitanje“.³⁴

U tom smislu važno je istaći da rezultati našeg istraživanja ukazuju na relativno izraženu religioznost naših ispitanika u smislu ortodoksnosti, odnosno vjerovanja u osnovna načela religijske doktrine, a što su spoznaje i nekih ranijih empirijskih studija u zemlji.³⁵ To posebno važi za Hrvate i Bošnjake u našem uzorku gdje je na četiri od ukupno pet tvrdnji, koliko je sadržavala skala religiozne ortodoksnosti, u prosjeku preko 85% ispitanika odgovaralo pozitivno, za razliku od srpskih ispitanika koju su pokazali oko 60% slaganja s ponuđenim tvrdnjama, što je trend međuetničkih razlika u religioznosti uočen još 60-ih godina prošloga stoljeća³⁶ a koji se izgleda održao do danas. Najvišu konzistentnost u prihvaćanju doktrinarnih učenja svoje vjere pokazuju hrvatski ispitanici u našem uzorku koji i na pitanje da li se slažu da „ljudi posjeduju Bogom danu besmrtnu dušu“ potvrdno odgovaraju u postotku od 73,3%, za razliku od Srba i Bošnjaka koji su u nedoumici u tom pogledu s obzirom da se njih 65,5% odnosno 66,6% ili ne slaže ili nije sigurno u istinitost te tvrdnje. Takvi rezultati sve skupa nameću zaključak o postojanju obrasca „selektivne“ ortodoksnosti, barem kod jednog dijela naših ispitanika, što je posebno važno u kontekstu

³⁴ Citat naveden u: R. Scott APPLEBY, *The Ambivalence of the Sacred*, 35.

³⁵ Đorđe ČEKRLIJA – Vladimir TURJAČANIN – Srđan PUHALO, *Društvene orijentacije mladih* (Banja Luka: Nacionalni institut za borbu protiv narkomanije, 2004.).

³⁶ Vidi: Đorđe ČEKRLIJA – Vladimir TURJAČANIN – Srđan PUHALO, *Društvene orijentacije mladih*.

sagledavanja mogućnosti i potencijala individualne religije da bitno i u skladu s miroljubivim učenjem dotičnog svjetonazora oblikuje unutarjni stav vjernika prema drugom i drukčijem. To zapažanje posebno dobiva na važnosti kada se prisjetimo da u suvremenoj socijalno-psihološkoj teoriji i istraživanju religioznosti religiozna ortodoksnost predstavlja samo jedan, onaj ideološki aspekt ličnog iskustva svetog, koji ne mora nužno pratiti religijska praksa i uvažavanje moralnih načela referentnog religijskog svjetonazora. Iako na osnovi ovdje analiziranih podataka i dobivenih rezultata ne možemo generalizirati o suglasju između intelektualnog, ideološkog, iskustvenog, obredoslovnog i vrijednosnog aspekta religioznosti kod naših ispitanika, ono vrijedi napomenuti da su slična istraživanja provedena u zemlji i regiji pokazala da su religijska vjerovanja kod našeg čovjeka obično jače izražena od religijske prakse³⁷ te da do sučeljavanja vjerskog i drugih svjetonazora najviše dolazi na razini vrijednosnih orijentacija i morala, pri čemu ovi posljednji veoma često prevladaju u svijesti i ponašanju čovjeka.³⁸ U svakom slučaju, vjersku nekonzistentnost i selektivnost, pa i u domeni religiozne ortodoksnosti, treba shvaćati kao izraz nedovoljno osviještenog religioznog sentimenta i manjkave religioznosti za koje su karakteristična površna i međusobno kontradiktorna vjerovanja, moralne norme i ponašanje, što sve skupa teško da može biti garant stabilnog religijskog sistema vrijednosti i ponašanja,³⁹ pa ni u kontekstu odnosa religioznog pojedinca prema drugom i drukčijem. Drugim riječima: Može li ovakav doživljaj i odnos prema svetom na intrapsihičkoj razini pojedinca iznijeti teret obaveze da se miroljubivo i s poštovanjem odnosi prema drugom i drukčijem?

S druge strane na osnovi prikupljenih podataka i dobivenih rezultata može se kazati da među našim ispitanicima nije prisutan osjećaj etničke ugroženosti te da su oni u velikoj većini u prosjeku spremni ne samo živjeti „pored drugog“ nego i „s drugim“. Srbi u našem uzorku, na primjer, u prosjeku izražavaju preko 75% spremnost prihvatiti po-

37 Valentina Blaženka MANDARIĆ, *Religiozni identitet zagrebačkih adolescenata* (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2000.); Dino ABAZOVIĆ, „Bosanskohercegovački muslimani na početku novog milenija: sociološki pogledi“, Husnija KAMBEROVIĆ, ur., *Raprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.).

38 Aid SMAJIĆ, „Psihosocijalni aspekti religioznosti kao determinante međunacionalne tolerancije“ neobjavljena doktorska disertacija (Sarajevo: Filozofski fakultet, 2010.).

39 Miroslav ARTIĆ, „Transformacija tradicionalnih religijskih identiteta“, *Nova prisutnost* 6 (2008.), 85-105.

nuđene odnose prijateljstva, rada na zajedničkom poslu, života u istoj ulici i državi s druga dva konstitutivna naroda. Kod Bošnjaka ovaj postotak ide čak i do 80%, dok se u slučaju Hrvata on kreće oko 69% kada se radi o Srbima odnosno 61% u slučaju Bošnjaka. S tim u vodu pada teza o prisutnosti opće dezintegracije bh.društva po principu etničke pripadnosti. Distanca nužno postoji, ali je ona ipak uglavnom izražena kod jednog relativno malog dijela ispitanika tako da u kontekstu širih društvenih zbivanja i stanja u BiH pitanje u stvari postaje kako „manjina“ uspijeva nadglasati „većinu“?

Ključno pitanje na koje je naše istraživanje trebalo odgovoriti bilo je koliko i kako lični doživljaj religije na način vjerovanja u osnove religijske doktrine ili religiozna ortodoksnost, onako kako je ona određena u suvremenoj socijalno-psihološkoj teoriji i istraživanjima religijskog fenomena, sudjeluje u kreiranju ovako jednog od, kako se prema naprijed prikazanim podacima čini, ipak relativno tolerantnih međuetničkih odnosa u bh.društvu? Koliko je, drugim riječima, upravo individualna religija možda i odgovorna za relativno izraženu spremnost naših ispitanika da žive „s drugim“ i za odsutnost osjećaja etničke ugroženosti kod njih? Kazano jezikom korelacijske statistike: Jesu li i u kojoj mjeri oni pozitivno odnosno negativno povezani? Iako paralelna izraženost religiozne ortodoksnosti i prihvaćanja suživota na prvi pogled upućuje na zaključak da na intrapsihičkoj razini ova dva konstrukta stoje u odnosu pozitivne povezanosti, što bi se između ostalog dalo i očekivati s obzirom na religijske principe ljubavi, dobroćinstva i pravednosti, to međutim nije slučaj. S obzirom na dobivene vrijednosti bivarijantnih korelacija između vjerovanja u osnove religijske doktrine i prihvaćanja suživota s drugim narodima kod Bošnjaka u našem uzorku ($r = -.065$, $p > .05$), nameće se zaključak da vjera u tom smislu jednostavno nije relevantna i nema nikakav značaj za tu vrstu stava bošnjačkih ispitanika prema pripadnicima drugih većinskih naroda u BiH. Vjerovanje nema nikakve implikacije za način na koji prosječni Bošnjak u našem istraživanju razmišlja o prihvaćanju različitih nivoa bliskosti s pripadnicima drugih etno-konfesionalnih zajednica u zemlji. Prema dobivenim rezultatima za Srbe i Hrvate u našem uzorku religijska ortodoksnost mogla bi imati negativne konsekvence ($r = -.292$ i $r = -.207$, $p < .01$), mada slabog intenziteta⁴⁰ za prihvaćanje ponuđenih odnosa s drugim narodima s obzirom na to da bi se tim faktorom u jednoj ograničenoj mjeri (8,5% kod srpskih odnosno 4% kod hrvatskih ispitanika) mogla objasniti opažena razlika u spremnosti na

⁴⁰ Prema Geoffrey MARCZYK – David DeMATTEO – David FESTINGER, *Essentials of Research Design and Methodology* (New Jersey: John Wiley and Sons, 2005.).

suživot između manje i više vjerujućih pojedinaca u ta dva poduzorka. Naime, i ortodoksni srpski odnosno hrvatski ispitanici u prosjeku izražavaju visok stupanj spremnosti (Srbi $M=3,80$, $SD=0,90$; Hrvati $M=3,79$, $SD=1,03$) prihvatiti ponuđene nivoe bliskosti s drugim narodima u BiH, ali je ona u odnosu na manje vjerujuće pojedince statistički gledano nešto niža (Srbi $M=4,62$, $SD=0,70$; Hrvati $M=4,25$, $SD=1,06$) te bi se s obzirom na dobivene korelacijske vrijednosti 8,5% odnosno 4% ove razlike moglo objasniti njihovim religijskim uvjerenjima.

U skladu s dobivenim rezultatima, razloge zašto je individualna vjera iznevjerila očekivanja mnogih da će kod religioznog čovjeka pospješiti njegov odnos prema relevantnim vanjskim grupama treba tražiti na dva mjesta. Kao prvo, u, kako smo naprijed i obrazložili, nedovoljno osviještenom i nezrelom religioznom sentimentu našeg čovjeka općenito, a u kontekstu stava njegova referentnog religijskog svjetonazora prema drugom i drukčijem pogotovo, koji teško da može iznijeti teret vjerske obaveze da poštuje i uvažava drugog čovjeka bez obzira na njegovu konfesionalnu i etničku pripadnost, i to u okolnostima svakodnevnog medijske i političke eksploatacije religije u ime navodne zaštite vjere i nacije od ataka druge strane. Iako naši rezultati nešto eksplicitnije ukazuju na vjersku nekonzistentnost Srba i Bošnjaka u našem uzorku, uvažavajući spoznaje drugih istraživanja religioznosti u zemlji i regiji,⁴¹ mišljenja smo da je ovaj zaključak potrebno generalizirati i na hrvatski poduzorak, pogotovo u kontekstu sagledavanja konzistentnosti u različitim aspektima religioznosti. Kao drugo, u pozitivnoj povezanosti religiozne ortodoksности s osjećajem etničke ugroženosti barem kod Srba i Hrvata u našem uzorku, psihološkoj strukturi koja po svojem konceptualnom određenju kao dimenzija etnocentrizma,⁴² ali i po dobivenim korelacijskim vrijednostima u našem istraživanju za sve etničke poduzorke (Srbi $r = -.654$, Hrvati $r = -.648$, Bošnjaci $r = -.627$, $p < .01$ za sve korelacije) predstavlja antonim prihvaćanju suživota s drugim konstitutivnim narodima. Drugim riječima, osjećaj ugroženosti i strah od drugog, karakterističan za jedan dio religiozne populacije među srpskim i hrvatskim ispitanicima, kod njih u kontekstu suživota s drugim guši i potiskuje miroljubive impulse ionako nedovoljno zrele duhovnosti, pri tome ovladavajući mental-

41 Srđan DUŠANIĆ, „Prediktori religioznosti mladih“, Mikloš BIRO – Snežana SMEDEREVAC, ur., *Psihologija i društvo* (Novi Sad: Filozofski fakultet, 2007.), 133-150; Valentina Blaženka MANDARIĆ, *Religiozni identitet zagrebačkih adolescenata*; Miroslav ARTIĆ, „Transformacija tradicionalnih religijskih identiteta“.

42 Zlatko ŠRAM, „Dimenzije etnocentrizma i nacionalna pripadnost“, 1-22.

nim, emocionalnim i motivacijskim funkcijama ličnosti i usmjeravajući ih na njemu svojstven način u cilju udaljavanja pojedinca od čovjeka druge vjere i nacionalnosti. A da je to uistinu tako, potvrđuju i rezultati parcijalnih korelacija iz kojih se jasno može vidjeti da je osjećaj etničke ugroženosti uspio na intrapsihičkoj razini jednog dijela vjernika u našem uzorku ovladati težnjama za suživotom, pretvarajući ih u njihovu suprotnost, dok religijska uvjerenja s druge strane nisu uspjela značajno umiriti strahove kod pojedinaca koji smatraju da su ugroženi od „konkurentne“ vanjske grupe.⁴³ U okolnostima svakodnevnog medijskog i političkog zastrašivanja našeg čovjeka od drugih većinskih naroda u zemlji, religiozni sentiment nije se uspio oduprijeti navali straha od drugog, te u tom smislu značajno umiriti nemir običnog čovjeka i u skladu s religijskim vrijednostima miroljubivog i kooperativnog suživota u konačnici oplemeniti njegov stav prema drugom i drukčijem. Drukčije kazano, čini se da je i u svijesti bosanskog čovjeka u značajnoj mjeri došlo do „politizacije religioznosti“, ali ne i „religizacije“ njegovih društvenih stavova u smislu njihova oplemenjivanja u skladu s religijskim vrijednostima suživota i suradnje. Ovakvi rezultati definitivno pred teologe i vjerske djelatnike stavljaju pitanje načina na koji tumače vjeru i njezinu ulogu u kontekstu aktualnih zbivanja u BiH.

Što je to kod i tako jednog malog dijela vjerujućih Bošnjaka mentalno razgradilo vezu između religijskih uvjerenja i osjećaja ugroženosti, i konsekventno tome, odredilo njihov stav prema pripadnicima drugih etnoreligijskih zajednica u kontekstu prihvatanja ponuđenih društvenih odnosa? Imajući u vidu pronađenu ideološku nekonzistentnost u vjeri bošnjačkih ispitanika (vidjeti grafikon 4.2.), vjerujemo da razloge treba tražiti negdje drugdje, u – striktno gledano – nereligijskom faktoru, točnije u snažnoj izraženosti sveinkluzivnog „državnog“ identiteta kod Bošnjaka, što kod njih mentalno značajno revidira i proširuje uski, etnički princip društvene kategorizacije i percepcije i tako pozitivno djeluje na njihovo shvaćanje odnosa i interakcije s relevantnim vanjskim etnoreligijskim zajednicama. Naime, ranija istraživanja⁴⁴ očekivano su pokazala da je Bošnjacima državni

⁴³ Ovdje se prisjetimo da pri statističkoj kontroli utjecaja osjećaja etničke ugroženosti na povezanost ortodoksnosti i prihvatanja suživota vjerovanje u osnove religijske doktrine prestaje biti negativan korelat socijalne bliskosti s drugim narodima kod srpskih i hrvatskih ispitanika, dok u okolnostima kada statistički isključimo utjecaj religiozne ortodoksnosti na korelaciju osjećaja ugroženosti i prihvatanja suživota, korelacijske vrijednosti kod sva tri uzorka ostaju gotovo nepromijenjene (vidjeti tablice 4.5. i 4.6. u ovom radu).

⁴⁴ Srđan PUHALO, *Koliko studenti u BiH imaju povjerenja u Bosnu i Hercegovinu i neke njezine institucije* (Banja Luka: Friedrich Ebert Stiftung, 2005.).

identitet uglavnom važniji od etničke pripadnosti, za razliku od Srba i Hrvata u spomenutom ispitivanju, koji pripadnost vlastitom narodu stavljaju ispred države.

Na osnovi naprijed izloženog moguće je na kraju donijeti nekoliko zaključaka:

- Religijska uvjerenja kod naših mladih vjernika nisu uspjela polučiti očekivane rezultate u smislu njihova pozitivnog utjecaja i djelovanja na prihvaćanje suživota s pripadnicima drugih etnoreligijskih zajednica u BiH. Pronađeni visok stupanj prihvaćanja ponuđenih odnosa s drugim narodima teško da ima svoju etiologiju u religioznom sentimentu naših ispitanika.
- Kako bi se konstruktivni učinak individualne vjere u tom pogledu unaprijedio, vjerske bi zajednice svoje napore trebale jače i konkretnije usmjeriti u pravcu afirmiranja integralne religioznosti kod svojih vjernika, i to posebno u vezi s odnosom prema pripadnicima drugih konfesionalnih zajednica u BiH, ali i opreznije tumačiti vjeru u kontekstu trenutne pozicije svoje zajednice u odnosu na druge.
- Izgradnja svijesti kod vjernika o njegovoj pripadnosti kategorijama koje nadilaze granice etno-konfesionalne pripadnosti konstruktivno bi revidirale princip društvene kategorizacije i percepcije, pri tome uveliko preusmjeravajući mentalne i psihičke procese u pravcu afirmacije svedruštvene miroljubivosti, solidarnosti i suživota.

THE ROLE OF FAITH IN FORMING A STANCE TOWARD OTHERS AND TOWARD THOSE WHO ARE DIFFERENT: BETWEEN RELIGIOUS IDEALS AND REALITY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

In the context of the conflict in Bosnia and Herzegovina in the early 1990s, and the revitalization of religious praxis and its more vivid presence in social life, this article asks what is the role of the individual's faith, in terms of religious awareness and personal experience of holiness, in the context of developing peaceful coexistence with the members of different ethno-religious communities in Bosnia and Herzegovina. The purpose of this enquiry is to determine how much and in what way religious orthodoxy, as a personal reinforcement of basic religious beliefs and as an aspect of religious awareness, determines the attitudes of young people toward those who can be characterized in an ethno-confessional sense as "other", and how this affects, to a greater or lesser degree the individual's willingness to accept coexistence. The issue is examined from the perspective of contemporary psycho-social theory and in accordance with the scientific methodology of empirical research into religious awareness. Depending

on how the evidence is analyzed, orthodoxy may have no implications whatsoever for this kind of inter-ethnic attitude, or it may have a minor influence on young people, discouraging them from moving closer to people from other ethnic communities in Bosnia and Herzegovina. The data may suggest that the cause of this unwillingness to move closer to other groups may be a lack of ideological consistency and also a feeling that the individual's ethnic group is under threat – characteristics that are found among a small proportion of religious believers. The article identifies ways in which religious communities must intensify their efforts if they want to help develop peaceful coexistence among the different ethno-religious communities living in Bosnia and Herzegovina.

Key words: *religious orthodoxy, acceptance of coexistence, feeling of ethnic threat.*

Translation: Darko Tomašević and Kevin Sullivan